

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ ЛІТЕРАТУРНОГО ЧИТАННЯ

FEATURES OF DEVELOPMENT OF YOUNG SCHOOLCHILDREN'S SPEECH AT LITERARY READING LESSONS

У статті розкриваються особливості розвитку мовлення молодших школярів на уроках літературного читання. Подаються формулювання основних понять щодо визначеної теми дослідження. Схарактеризовано найоптимальніші умови та найбільш ефективні шляхи для розвитку мовлення учнів на уроках літературного читання в початковій освіті. Висвітлено методи та прийоми мовленнєвого розвитку молодших школярів. У роботі над розвитком мовлення дітей молодшого шкільного віку на уроках літературного читання цінним є засвоєння ними нових слів, понять, синонімів, антонімів, мовних зворотів тощо за допомогою художніх текстів. Успішне формування в молодших школярів необхідних мовленнєвих знань, умінь і навичок можливе лише за умов застосування вчителем початкових класів найоптимальніших умов та найбільш ефективних шляхів розвитку мовлення учнів.

Ключові слова: комунікативна спрямованість, методи, прийоми, комунікативний підхід, розвиток мовлення, внутрішнє мовлення, зовнішнє мовлення.

В статье раскрываются особенности развития речи младших школьников на уроках литературного чтения. Подаются формулировки основных понятий по определенной теме исследования. Охарактеризованы оптимальные условия и наиболее эффективные пути для развития речи учеников на уроках литературного чтения в начальном образовании. Освещены методы и приемы речевого развития младших школьников. В работе над развитием речи детей младшего школьного возраста на уроках литературного чтения ценным является усво-

ение ими новых слов, понятий, синонимов, антонимов, речевых оборотов и т.п. с помощью художественных текстов. Успешное формирование у младших школьников необходимых речевых знаний, умений и навыков возможно лишь при условии применения учителем начальных классов оптимальных условий и наиболее эффективных путей развития речи учащихся.

Ключевые слова: коммуникативное направление, методы, приёмы, коммуникативный подход, развитие речи, внутренняя речь, внешняя речь.

The article reveals peculiarities of the development of the speech of junior pupils at the lessons of literary reading. The wording of the basic concepts regarding a specific topic of research is given. The most optimal conditions and the most effective ways for the development of students' speech in literary reading lessons in elementary education are described. Illuminated methods and techniques of speech development of junior schoolchildren. In the work on the development of speech for children of junior high school in literary reading classes, it is valuable to master them with the help of artistic texts of new words, concepts, synonyms, antonyms, linguistic translations, etc. Successful formation in the junior pupils of the necessary language knowledge, skills and abilities is possible only if the teacher of the elementary classes of the most optimal conditions and the most effective ways of students' speech development develops.

Key words: communicative orientation, methods, techniques, communicative approach, speech development, internal speech, external speech.

УДК [373.3.016:81-028.31]:
373.3.016:003-028.31(045)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085.2019.12-2.07>

Попович Н.Ф.,
канд. філол. наук, доцент,
доцент кафедри філологічних
дисциплін та соціальних комунікацій
Мукачівського державного університету

Лендел Н.В.,
студентка спеціальності
«Початкова освіта» Мукачівського
державного університету

Постановка проблеми у загальному вигляді.

У період реформування початкової школи та оновлення її змісту відбувається переорієнтація процесу навчання української мови на розвиток мовленнєвої особистості молодшого школяра, формування його комунікативної компетентності.

У контексті сьогодення виникла необхідність удосконалити методичні прийоми й урізноманітнити форми роботи вчителів початкових класів на уроках літературного читання, спрямованих на розвиток мовлення молодших школярів. Визначення найоптимальніших умов та найбільш ефективних шляхів для розвитку мовлення молодших школярів на уроках літературного читання у початковій освіті є актуальною проблемою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітні питання розвитку мовлення учнів початкових класів вивчали такі науковці й дослідники, як В. Бадер, Л. Варзацька, М. Вашуленко, І. Гончарова, С. Дубовик, А. Каніщенко, О. Лобчук, М. Наумчук, К. Пономарьова, О. Савченко, І. Цєпова,

О. Харченко та інші. Чимало науковців указують на вагоме значення формування й розвитку мовленнєвих навичок учнів молодшого шкільного віку.

О.Я. Савченко зазначає: «На уроках читання мовленнєвий розвиток учнів є засобом і результатом читацької діяльності (безпосереднім чи опосередкованим) на кожному уроці, незалежно від жанрових особливостей творів і теми уроку» [7, с. 91].

У сучасній початковій освіті проблема визначення найоптимальніших умов та найбільш ефективних шляхів для розвитку мовлення молодших школярів на уроках літературного читання, на нашу думку, потребує детального вивчення.

Мета статті – визначити найоптимальніші умови та найбільш ефективні шляхи для розвитку мовлення молодших школярів на уроках літературного читання у початковій школі.

Виклад основного матеріалу. Кожен учитель початкової школи дотримується триєдиної мети: навчити, розвинути й виховати творчу особистість, здатну мислити, ухвалювати рішення, адап-

туватися в соціумі. Уже з перших днів перебування дитини в школі вся робота повинна підпорядковуватися цій меті. Учителеві слід використовувати різні методи і прийоми навчання, щоб збагатити словниковий запас учнів, розвинути мовлення й мислення, сформувати творчу особистість.

Читання є одним з основних компонентів розвитку мовленнєвої діяльності школярів, одним із важливих засобів формування особистості. Тому так важливо саме в початкових класах сформувати в учнів технічну сторону читання, уміння працювати з різними видами текстів, забезпечити максимальний вплив твору на школяра.

Розвиток мовлення молодших школярів тісно пов'язаний із виробленням навички читання, тобто досить швидкого й правильного пізнання літер, їх поєднань та перетворення побачених знаків на звуки, звукосполучення, слова. Під час виконання різних видів і форм роботи з мовленнєвим матеріалом у дітей розвивається зв'язне мовлення й логічне мислення.

Визначні педагоги у своїх працях наголошують на необхідності поповнення лексичного запасу дітей молодшого шкільного віку, забезпеченні розумового розвитку, що і є головними завданнями уроків літературного читання.

Слова діти засвоюють дуже рано разом із власними їм значеннями. А поняття, позначені цими словами, розширюються і поглиблюються із розвитком дітей (як узагальнені образи дійсності).

Учителю важливо спочатку вивчити рівень мовленнєвої підготовки учнів і відповідно до цього планувати на кожному уроці роботу над словом і словосполученням, образним висловом, розвивати у дітей уміння правильно оформлювати власні думки, виховувати інтерес та увагу до слова.

Вагоме значення має засвоєння учнями багатьох життєвих і спеціальних понять, а також мовних зворотів. Успішне формування в молодших школярів необхідних понять можливе лише за умови знання навчального матеріалу, наукових термінів та виконання вправ щодо різноманітного застосування. Під час такої роботи відбувається складна розумова діяльність, зокрема аналіз, абстрагування й узагальнення. Така діяльність розвиває в учнів гнучкість мислення та мовлення.

Уроки літературного читання для учнів 2–4 класів мають вагоме значення для розвитку мовлення, адже у процесі читання художніх творів відбувається не просто засвоєння прочитаного школярами, а й усвідомлення ними свого ставлення до творів мистецтва. За допомогою тексту в молодших читачів формуються нові знання через своєрідний діалог з автором твору. Під час опрацювання певного літературного жанру на уроці вчитель, урахувавши рівень розвитку учнів класу, спонукає дітей знаходити позицію автора через

форму слова, формулювати етичні й естетичні оцінки дійових осіб, а також ставити себе на місце того чи іншого персонажа, уявно діяти за нього й передавати головний сенс його діяльності через творчу розповідь.

Мета кожного вчителя початкових класів – зробити мовлення дітей змістовним, правильним, чітким, виразним, багатим, логічним, доречним і доцільним.

На уроках літературного читання у початкових класах розвиваються внутрішнє (спілкування для себе) і зовнішнє (спілкування з іншими) мовлення.

Коли вчитель дає завдання підготуватися до певної мовленнєвої діяльності, то дитина спочатку подумки складає відповідь, а тільки потім її висловлює або записує. При цьому важливим є обдумування школярами своїх дій до виконання завдання, що сприяє чіткості й правильності висловлювань. Внутрішнє мовлення супроводжує підготовку учнів до будь-яких видів писемного мовлення. Зовнішнє мовлення дітей, як відомо, виявляється у діалогах та монологіях.

Сучасна методика розвитку в молодших школярів умінь та навичок говоріння передбачає роботу над побудовою діалогічних і монологічних висловлювань, яка полягає у переказі готових текстів та побудові власних висловлювань на основі прочитаних або прослуханих творів, переглянутих фільмів, випадків із повсякденного життя дітей і т.д.

Діалогічне усне мовлення спричиняється потребою щось повідомити, з'ясувати, спонукати тощо. Під час діалогу важливою є взаємодія двох учасників спілкування. У діалогічній формі говоріння кожен з учасників почергово є слухачем і мовцем.

У процесі розвитку діалогічного мовлення вчителю слід сприяти тому, щоб відповіді дітей були точними, суттєвими та докладними.

Молодших школярів необхідно ознайомлювати з різноманітними видами реплік у діалогічному мовленні. Від систематичної й послідовної роботи з розвитку діалогічного мовлення та застосування ефективних сучасних технологій залежить успішність вироблення в учнів початкових класів мовленнєвих умінь.

Продуктивним інтерактивним методом розвитку мовленнєвої діяльності молодших школярів є метод «Мікрофон», який дає змогу кожному учню по черзі відповісти на запитання чи висловити думку.

Перехід від діалогічного мовлення до різних форм монологічного сприяє ускладненню мовленнєвих умінь та навичок учнів початкових класів.

Монолог як самостійний вид мовленнєвої діяльності потребує підготовчої роботи. Її можна провести за допомогою виконання вправ, які передбачають складання плану, підготовку окремих фрагментів, відпрацювання внутрішніх зв'язків

побудови та ін. Результатом усного монологічного мовлення, як відомо, є зв'язне висловлювання, усний твір, текст.

Під час розвитку в учнів початкових класів усного монологічного мовлення вчителів необхідно виробляти в них уміння та навички дотримуватися текстологічних вимог у побудові власних висловлювань. Монологічні висловлювання молодших школярів повинні характеризуватися тематичною цілісністю, зв'язністю, повнотою розкриття визначеної теми, чітким вираженням головної думки, послідовністю, правильністю використання міжфразового зв'язку, наявністю всіх структурних компонентів та завершеністю викладу.

Важливим аспектом формування навички говоріння в учнів початкових класів є розвиток у них умінь регулювати дихання, силу голосу та темп мовлення.

Однією з найважливіших ознак усного мовлення дітей молодшого шкільного віку є виразність. «Слід приділяти значну увагу спеціальним завданням, які сприяють активній мовленнєвій діяльності молодших школярів, навчають вибору необхідних засобів виразності читання» [1, с. 89].

До виразного читання учнів готують, починаючи з добукарного періоду, коли діти разом з учителем вивчають вірші. Знання й навички виразного читання поглиблюються в букварному періоді. Це стосується читання дітьми словами, складами, правильного наголошування слів, інтонуювання речень, умінь відтворювати питання, змінювати інтонацію, робити паузи тощо.

Значна увага виразному читанню приділяється в післябукварному періоді, коли діти вчать читати фразами. Між фразами вони повинні робити паузи, розуміти зміст і значення слів. Під час роботи з підручниками на уроках літературного читання слід удосконалювати виразне читання учнів, звертаючи увагу на емоційне відтворення тексту.

Щоб прочитати виразно, О.Я. Савченко учням 2-го класу дає такі доречні настанови:

- з'ясууй, про що цей твір;
- навчися правильно, чітко вимовляти всі слова;
- зрозумій настрій твору;
- визнач, тихо чи голосно його краще прочитати, швидко чи повільно;
- зверни увагу на розділові знаки у реченнях;
- передай своє ставлення до прочитаного [4, с. 18].

Одним із найважливіших інтонаційних засобів виразності є темп мовлення. «Вибір темпу визначається змістом, призначенням, задумом висловлювання, жанром твору... Темп мовлення слугує для виразності висловлювань. Пришвидшений темп допомагає передати швидкість подій. Уповільнений темп мовлення застосовується, коли

потрібно передати уповільнення або одноманітність дій» [3, с. 15].

У сучасних підручниках реалізовано певну систему мовленнєвого розвитку молодших школярів. Так, у них є умовні позначення, що передбачають виконання дітьми завдань щодо розвитку мовлення: «Вживай у своєму мовленні», «Прочитай правильно», «Дізнайся значення слів» [4–6]. Необхідною умовою повноцінного засвоєння літературних творів, розвитку мовленнєвої діяльності є знання й дотримання молодшими школярами орієнтирів.

У підручнику «Літературне читання» для 2-го класу представлено чимало різноманітних завдань щодо розвитку мовлення з позначенням «Вживай у своєму мовленні», наприклад:

1) *Рідна мовба, рідне слово, коліскова, материна мовба, дитяча пісенька, заклічка, дитяча гра.*

Використовуючи ці слова, розкажіть, коли мова розвивається, звеселяється [4, с. 20].

2) **Уживай у своїх звертаннях до рідних тільки ласкаві слова!**

Татусю, матусю, мамусю, нене, матінко, бабусю, бабусенько, дідусю, дідуню, братику, сестричко [4, с. 27].

3) *Поляни, київські князі, Кий, Щек, Хорив, Либідь.*

Використовуючи ці слова, розкажи про давній Київ [4, с. 68].

У підручнику представлено чимало завдань щодо розвитку мовлення з позначенням «Прочитай правильно». Так, подаються слова, в яких визначено правильне наголошування, наприклад:

1) *Скривілася, скáржитья, дерев'яно́ї* [4, с. 10].

2) *Ромáсеве, закортіло, червонобóка, розірва-лися* [4, с. 13].

3) *Знадобі́тися, заперéчив, спрítний, сильні́ше* [4, с. 14].

4) *Чебреце́вим, ма́теріна, спориша́ми, найпе́рша* [4, с. 16].

5) *Відмежóвують, зустріча́ються, падоли́ст, бра́тчини, передд́ня, відчиня́є, обтру́сить, за́ячий, Полі́сся* [4, с. 20].

Так, учні повинні правильно прочитати подані слова.

Робота над правильним наголошуванням та чіткою вимовою слів передбачає постійну увагу вчителя до наголошування й вимови дітьми звуків та слів. У підручниках у тих словах, у яких можливе неправильне наголошування, зроблено відповідні позначення. Учитель початкових класів має також звертати увагу учнів на слова, в яких можливі два варіанти наголошування.

Провідними методами розвитку мовлення молодших учнів є пояснювально-ілюстративний, продуктивний, частково-пошуковий, дослідниць-

кий, управління. Різноманітні вправлення, творчі роботи мають на меті досягти активного сприймання й засвоєння слів, виразів, використання образних засобів у власному мовленні молодшими школярами.

Значне місце на уроках літературного читання відводиться вправам, які допомагають розширити й уточнити словник дітей. Значення невідомих слів, що трапляються у текстах, обов'язково слід пояснювати, формуючи в учнів відповідні уявлення й поняття. Також слід виробляти в молодших школярів уміння добирати ті слова, якими можна найточніше і найяскравіше висловити думку.

Із перших днів дитини в школі слід повсякденно працювати над словом, пояснювати різні його значення, добирати синоніми, вводити слова в речення, виявляти синоніми в ілюстративному матеріалі тощо.

Для того, щоб учні вміли правильно користуватися словом, треба зацікавлювати ним, вивчати й аналізувати кожне слово, словосполучення та речення. Так, найбільш поширеними є завдання щодо з'ясування значень незрозумілих слів.

Доречними для розвитку мовлення учнів 2-го класу є вміщені у підручнику з літературного читання тлумачення значень слів, словосполучень тощо, наприклад: «Стати у пригоді – приходити на допомогу, бути корисним» [4, с. 6], «Солоспів – виступ одного співака. Трелі – звуки співу» [4, с. 8], «Повелося – стало звичним. Нишпорить – шукає» [4, с. 10], «Крам – товар» [4, с. 11], «Закортіло – захотілося» [4, с. 14], «Лобода – бур'ян. Крокви – опора для даху. Лати – жердини, що підтримують дах» [4, с. 18], «Переддень зими – час перед початком зими» [4, с. 20], «Погідний – ясний, світлий, теплий» [4, с. 30], «Мотлох – старі непотрібні речі» [4, с. 49], «Красний – гарний, чудовий. Не цураймося – не уникаймо, не відмовляймося» [4, с. 54] та ін.

На уроках літературного читання важливо вводити у словник молодшого учня нові поняття, терміни, джерелами яких є тексти творів. Майже у кожному літературному творі діти знаходять нові для себе слова, поняття тощо.

Цінними є пошукові завдання, наприклад: 1) попрацюйте парами, запитайте один в одного про значення виділених слів (3–4 класи); 2) перевірте за словником, чи так ви розумієте значення слів (4 клас); 3) довідайтесь про значення виділених слів із тексту, який ви будете читати на наступному уроці; 4) знайдіть серед записаних на дошці слів такі, які близькі за значенням до виділених слів у тексті і т.д.

Значення слів, які діти можуть зрозуміти не зовсім точно, з'ясовуються до читання літературних творів, якщо пояснення деталізоване, а також у процесі читання, якщо слово можна замінити добре зрозумілим дітям синонімом. Організована

таким способом робота впливає на змістовність, багатство, доречність і доцільність мовлення дітей.

У мовленнєвому розвитку учнів вагому роль відіграє робота над синонімами – словами, які по-різному називають одне й те саме поняття, явище. Вони близькі за значенням, але різняться за сферою вживання й емоційно-експресивним забарвленням. На уроках літературного читання доцільно виконувати завдання на добір означень до певних предметів, явищ.

Поширеними є такі види завдань: визначення у тексті слів, які по-різному передають певну ознаку чи дію, добір синонімів до слова, яке вжите в художньому творі, з метою точнішого розуміння літературного образу.

Так, учителі початкових класів охоче використовують спосіб застосування синонімів, адже він доступний учням. Із цією метою можна використовувати розгорнутий опис або підставляти нове слово у контекст, де всі слова зрозумілі дітям.

Також використовуються завдання на добір антонімів, адже текстовий матеріал дозволяє досить широко добирати пари слів, протилежних за значенням. Вони є доступними та цікавими для молодших школярів.

Одними з найоптимальніших методів у роботі над розвитком мовлення дітей молодшого шкільного віку є інтерактивні. «Інтерактивні технології передбачають використання на практиці моделювання різних життєвих ситуацій, близьких та знайомих учням, проведення цікавих розвивальних рольових ігор, а також виконання завдань щодо спільного розв'язання певної проблеми на основі аналізу визначеної ситуації» [2, с. 36].

Ігрові ситуації доцільно використовувати для підвищення інтересу дітей до збагачення власного словника. Роль уроків літературного читання у збагаченні словників молодших школярів значна, адже на кожному уроці відбувається ознайомлення з новими словами, а також активізація та уточнення словника.

Ефективним прийомом роботи є звертання уваги учнів до багатозначності слів. Аналізуючи художній текст, можна запропонувати дітям визначити слова, які мають кілька значень. Час від часу школярам слід ставити різноманітні завдання щодо багатозначних слів, наприклад: придумати словосполучення, в яких одне і те ж слово мало б різні значення; сформулювати речення з багатозначними іменниками, прикметниками або дієсловами і т.д.

Робота над фразеологізмами, які збагачують мовлення учнів й надають йому образності та влучності, є також дуже актуальною. У сучасних підручниках представлено чимало фразеологізмів. Вони містять оцінне судження, виховний смисл тощо. Цікавими для дітей є такі образні вислови: *братися за розум; ловити гав; ані пари*

з вуст; пускати півня і т. д. Робота над фразеологізмами сприяє використанню їх у мовленні школярів, прикрашає його. Через розкриття значення фразеологізмів мовлення у дітей розвивається, збагачується.

Не слід забувати, що молодші школярі засвоюють нові літературні поняття про жанрові особливості різних творів, географічні й краєзнавчі відомості, важливі соціальні, моральні, народознавчі, екологічні уявлення й поняття з підручників. Цінним засобом мовленнєвого розвитку учнів є увага до джерел виникнення слова, зокрема походження власних назв – дійових осіб, географічних назв тощо. Під час аналізу персонажів літературних творів можна запропонувати школярам таке завдання: «Визначте, як співвідноситься ім'я героя з його словами, вчинками», адже, як відомо, найменування персонажів можуть виконувати характеристичну функцію, тобто розкривати героя за певною рисою характеру, зовнішністю чи вчинком.

Висновки. У роботі над розвитком мовлення молодших школярів на уроках літературного читання цінним є засвоєння дітьми нових слів, понять, синонімів, антонімів, мовних зворотів тощо за допомогою художніх текстів. Успішне формування в учнів необхідних мовленнєвих знань, умінь і навичок можливе лише за умов застосування вчителем початкових класів найоптимальніших умов та найбільш ефективних шляхів розвитку мовлення дітей. Педагогові слід звертати особливу увагу на засвоєння молодшими школярами засобів виразності мовлення та правильного

наголошування слів. Необхідно використовувати різноманітні завдання, які сприятимуть мовленнєвому розвитку дітей. Роботу над розвитком мовлення молодших школярів важливо здійснювати на уроках літературного читання послідовно та систематично. Її слід організувати так, щоб мовлення учнів було змістовним, правильним, чітким, виразним, багатим, логічним, доречним і доцільним.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Попович Н.Ф., Гудачок Г.Ю. Особливості формування в молодших школярів навичок виразного читання. *Науковий вісник Мукачівського державного університету*. Карпатська вежа, 2017. № 23 (18). С. 87–95.
2. Попович Н.Ф. Роль інтерактивних методів навчання у розвитку вмінь та навичок усної мовленнєвої діяльності молодших школярів. *Rozwoj i praktyka. Pedagogika: monografia pokonferencyjna*. Zakopane: Diamond trading tour, 2017. С. 35–38.
3. Попович Н.Ф. Формування навичок читання в молодших школярів. *Science, research, development. Pedagogy: monografiapokonferencyjna*. London: Diamond trading tour, 2018. С. 13–16.
4. Савченко О.Я. Літературне читання: підруч. для 2 кл.. Київ: Видавничий дім «Освіта», 2012. 160 с.
5. Савченко О.Я. Літературне читання. Українська мова. 3 клас: підруч. для загальноосвіт. навч. закл. Київ: Видавничий дім «Освіта», 2013. 192 с.
6. Савченко О.Я. Літературне читання. Українська мова: підруч. для 4 класу загальноосвіт. навч. закл. Київ: Видавничий дім «Освіта», 2015. 192 с.
7. Савченко О.Я. Методика читання у початкових класах. Київ: Освіта, 2007. 334 с.